

Καραγεωργάκης: Ζώα και ανθρώπινη ηθική

Σταύρος Καραγεωργάκης: *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*. Αθήνα: Ευτοπία 2019, 395 σ., 17 €.

Κρίνει η Δήμητρα Κουντάκη (Δρ Φιλοσοφίας)

dimitrakoun@aol.com, dimitrakoun@philosophy.uoa.gr

Το βιβλίο του Σταύρου Καραγεωργάκη *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής* αποτελεί σημαντική συνεισφορά στην ελλιπή ελληνική βιβλιογραφία, όσον αφορά το ζήτημα της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων από τον άνθρωπο. Πέρα από το σπουδαίο αυτό προτέρημά του, πρόκειται για ένα καλογραμμένο και εύληπτο κείμενο, με πλούσια βιβλιογραφία και αναφορές.

Το βιβλίο αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος («Η ιστορία της φιλοσοφίας για τα ζώα», σ. 21-109), το οποίο συντίθεται από δύο κεφάλαια, ο συγγραφέας επιχειρεί μια ιστορική αναδρομή στη φιλοσοφική σκέψη για τα άλλα ζώα. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται ιστορική αναδρομή στην αρχαιοελληνική φιλοσοφική σκέψη, ενώ στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγραφέας παραθέτει τις απόψεις σημαντικών φιλοσόφων από τον 17^ο αιώνα ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η ιστορική παρουσίαση γίνεται με πληθώρα αναφορών στην πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία. Οι πηγές που παρατίθενται συνιστούν μια πολύτιμη βάση δεδομένων, καθώς δεν υπάρχει κάποια άλλη ελληνική έκδοση που να ασχολείται με το ζήτημα των άλλων ζώων κατά την αρχαιότητα σε τέτοιο εύρος.

Στο δεύτερο μέρος, το οποίο συντίθεται από εννέα κεφάλαια (σ. 91-242), ο συγγραφέας παρουσιάζει τις σύγχρονες θεωρίες για την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων. Αυτές είναι η ωφελιμιστική θεωρία του Πίτερ Σίνγκερ, η θεωρία των δικαιωμάτων του Τομ Ρίγκαν, η αρετολογική ηθική, η οικοφεμινιστική οπτική, η θεωρία της Μάρθα Νούσμπουμ, η θεωρία του Γκάρνι Φρανσιόν, η θεωρία του Στίβεν Μπεστ, η συμβολαιοκρατία και ο πραγματισμός. Παρ' όλο που στο μέρος αυτό πράγματι περιλαμβάνονται όλες οι βασικές σύγχρονες θεωρίες, η παρουσίαση των θεωριών αυτών δεν γίνεται σε βάθος αλλά είναι περισσότερο περιγραφική. Αν και ο ίδιος ο συγγραφέας δεν ασχολείται με μια εις βάθος φιλοσοφική κριτική των θεωριών που παρουσιάζει, εντούτοις αναφέρεται σε κριτικές που έχουν ασκηθεί κατά καιρούς σε αυτές. Επίσης, σε όποιες περιπτώσεις ασκεί κριτική, δείχνει να ενδιαφέρεται πρωτίστως για μια θεωρία η οποία θα μπορέσει να προμηθεύσει το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων με θεωρητικά αλλά και πρακτικά εργαλεία, με γνώση και κατανόηση, ώστε να μπορέσει, μέσω της πολιτικής δράσης, να αγωνιστεί υπέρ των δικαιωμάτων των άλλων ζώων αλλά και προς έναν γενικότερο κοινωνικό

μετασχηματισμό. Έτσι, φαίνεται να τείνει περισσότερο προς τις πολιτικές προσεγγίσεις, οι οποίες ταυτόχρονα ενέχουν και το στοιχείο του αγώνα, όπως, π.χ., αυτή του Στίβεν Μπεστ (σ. 219). Αν και η θεωρία της Μάρθα Νουσμπάουμ είναι μια πολιτική προσέγγιση, ακριβώς επειδή δεν ξεφεύγει από τις κατεστημένες ιδέες και τη μετριοπάθεια, δεν θεωρείται κατάλληλη από τον συγγραφέα «για τη ριζική αλλαγή της στάσης μας απέναντι στα ζώα» (σ. 177). Η πολιτική θεωρία στην οποία ο συγγραφέας δείχνει σαφή προτίμηση είναι ο οικοφемινισμός, διότι θεωρεί ότι είναι η πλέον κατάλληλη ως προς τον παραπάνω σκοπό, αφού είναι «η πιο ριζοσπαστική και πολιτικοποιημένη θεωρία για τα ζώα» (σ. 156). Γενικότερα, η παρουσίαση του Καραγεωργάκη, καθώς είναι επιφορτισμένη με τον παραπάνω στόχο, είναι περισσότερο πληροφοριακή και η κριτική του δεν αρκεί για την εις βάθος κατανόηση των φιλοσοφικών προβλημάτων που οι διάφορες θεωρίες ενδεχομένως παρουσιάζουν.

Πέρα από την ανωτέρω γενική παρατήρηση, θα ήθελα να επισημάνω και ένα επιμέρους ζήτημα που αξίζει να σημειωθεί. Αυτό είναι η μη συνεπής απόδοση του όρου του Ρίγκαν «subject of a life», ο οποίος όρος αποδίδεται άλλοτε ως «υποκείμενο ζωής» (σ. 114), άλλοτε ως «υποκείμενο της ζωής» (σ. 132) και άλλοτε ως «υποκείμενο μιας ζωής» (σ. 304). Η ορθή απόδοσή του είναι «υποκείμενο *μιας* ζωής». Ο όρος αυτός του Ρίγκαν αφορά συγκεκριμένη ομάδα όντων, δηλαδή τα άτομα τα οποία έχουν επιθυμίες, πεποιθήσεις, αντίληψη, μνήμη και μπορούν να δράσουν εμπρόθετα, έχουν κάποιου είδους αίσθηση του μέλλοντος, έχουν συναισθηματική ζωή, έχουν σχηματίσει ψυχολογική ταυτότητα με τον χρόνο, είναι σε θέση να αναγνωρίζουν το καλό τους και να το επιδιώκουν, και η ζωή τους έχει σημασία γι' αυτά τα ίδια. Σύμφωνα με τον ορισμό του Ρίγκαν, δεν είναι όλα τα φυσικά είδη ζώων τέτοια. Υποκείμενα ζωής ή υποκείμενα της ζωής είναι όλα τα ζώα, ακόμη και τα φυτά. Ο Ρίγκαν όμως ξεκάθαρα διαχωρίζει τα ζώα ανάμεσα σε αυτά που είναι απλώς υποκείμενα ζωής, δηλαδή απλώς ζουν και αισθάνονται πόνο και ευχαρίστηση, και σε αυτά τα οποία διαθέτουν κάτι επιπλέον, δηλαδή όλες εκείνες τις διανοητικές ικανότητες ώστε η ζωή τους να έχει νόημα γι' αυτά τα ίδια. Σε αυτά τα άτομα ο Ρίγκαν αποδίδει εγγενή αξία και απέναντι σ' αυτά τα άτομα θεωρεί ότι οι άνθρωποι έχουν άμεσες υποχρεώσεις.¹ Αποδίδοντας τον σημαντικό αυτόν όρο ως «υποκείμενα ζωής» ή «υποκείμενα της ζωής», προκαλείται σύγχυση και δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι αυτός ο όρος έχει ειδική σημασία. Συνεπώς, δεν γίνεται εύκολα κατανοητή και η συνολική θέση του Ρίγκαν.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου του («Επιστήμες, ηθική, πολιτική», σ. 245-344), ο Καραγεωργάκης διατυπώνει μια σειρά από προσωπικές του σκέψεις, όσον αφορά ορισμένα ζητήματα που αγγίζουν γενικότερα το πεδίο της ηθικής για τα άλλα ζώα. Τα ζητήματα αυτά είναι η συγγένειά μας με τα άλλα ζώα, η ανάπτυξη του οποίου καταλαμβάνει το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου αυτού μέρους. Όσον αφορά τη συγγένεια του ανθρώπου με τα άλλα ζώα, ο συγγραφέας στηρίχθηκε σε συμπεράσματα της Βιολογίας, της Ηθολογίας και της

¹ T. Regan, *The Case for Animal Rights* (Berkeley: University of California Press 2004), σ. 243.

Φιλοσοφίας του Νου. Η εικόνα του ανθρώπου ως ενός είδους ανάμεσα σε πολλά άλλα είδη με κοινή βιολογική καταγωγή, τα οποία αποτελούν ένα πολύπλοκο σύνολο αλληλοεξαρτώμενων οργανισμών, είναι πράγματι η σύγχρονη επιστημονική εικόνα για τον άνθρωπο στο πλαίσιο της Φύσης.

Η εικόνα όμως αυτή, αν και ακριβής καθώς και απολύτως απαραίτητη, δεν έχει από μόνη της τη δυναμική να μας οδηγήσει σε ένα κανονιστικό σύστημα για τον άνθρωπο. Είναι κοινός τόπος στη Φιλοσοφία το γεγονός ότι το δέον δεν μπορεί να παραχθεί από το είναι. Χρειάζεται μια επιπλέον έννοια η οποία να μπορεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στην περιγραφή της φυσικής πραγματικότητας και τον ηθικό κανόνα που επιτάσσει μια συμπεριφορά. Σε κάποιες θεωρίες ηθικής για τα άλλα ζώα συναντάμε τέτοιες προσπάθειες. Στη θεωρία του Τομ Ρίγκαν για τα δικαιώματα των ζώων και στη θεωρία του Πολ Τέιλορ για τον σεβασμό προς τη Φύση, η έννοια της «εγγενούς αξίας» υπηρετεί αυτόν ακριβώς τον σκοπό, συνδέει το είναι με το δέον. Γενικότερα, από την προσέγγιση του Καραγεωργάκη λείπει η προσπάθεια μιας τέτοιας σύνδεσης. Φαίνεται αρχικά ότι δεν επιδιώκει να συνδέσει με κάποιον τρόπο την επιστημονική εικόνα του ανθρώπου με την ηθική του συμπεριφορά, τουναντίον το αποφεύγει εντελώς, κυρίως –όπως αφήνει ο ίδιος να εννοηθεί– για να μην προκύψουν συμπεράσματα όπως αυτά της κοινωνιοβιολογίας, η οποία προσπαθεί να εξηγήσει την κοινωνική συμπεριφορά με εξελικτικούς όρους. Λέει χαρακτηριστικά: «Ο δαρβινισμός είναι σήμερα αναγκαίος, όχι όμως για λατρευτικούς λόγους. Τον χρειαζόμαστε για να δείξουμε την εξελικτική μας συνέχεια, για να δείξουμε δηλαδή τη γραμμή που μας συνδέει με τα υπόλοιπα ζώα και με όλον τον πλανήτη. Τον χρειαζόμαστε για να δείξουμε ότι εμείς οι άνθρωποι είμαστε μοναδικοί, όχι όμως ανώτεροι. Ούτε είμαστε η κορύφωση της εξέλιξης. [...] Ως εδώ όμως για τον Δαρβίνο, και όχι παραπέρα. Δεν πρέπει να αφήσουμε τη βιολογία να αλωνίζει στα χωράφια της ηθικής και της πολιτικής, αλλά να βλέπουμε μέσα από την ηθική και την πολιτική την ίδια τη βιολογία» (σ. 302). Κατ' αρχάς είναι πολύ σημαντικό να διαχωρίσουμε την εξήγηση μιας συμπεριφοράς από τη δικαιολόγησή της. Αν η Βιολογία μπορεί να εξηγήσει την ανθρώπινη συμπεριφορά, εμείς δεν μπορούμε να την παρακάμψουμε. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να προσαρμόσουμε την ηθική θεωρία μας, ώστε να συνάδει με την επιστημονική αλήθεια. Όπως φαίνεται στη συνέχεια, κάτι τέτοιο επιχειρεί και ο ίδιος ο συγγραφέας στο τελευταίο κεφάλαιο, όπου αναφέρεται στη διαμάχη γύρω από την εγωιστική και την αλτρουιστική φύση του ανθρώπου. Σύμφωνα με πρόσφατα συμπεράσματα της Βιολογίας και της Ηθολογίας, οι δύο αντίρροπες φύσεις, ο εγωισμός και ο αλτρουισμός, φαίνεται να συνυπάρχουν στο ανθρώπινο είδος, όπως και σε όλα τα άλλα είδη (σ. 313).

Γενικά, θεωρώ βιαστική την άποψη του συγγραφέα ότι η Βιολογία επικεντρώνεται στην εγωιστική φύση του ανθρώπου. Το συγκεκριμένο ζήτημα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο και σίγουρα δεν μπορεί να εξαντληθεί μέσα σε μια παράγραφο, ούτε καν σε ένα κεφάλαιο. Αυτό που θα ήθελα να σημειώσω είναι ότι αυτές οι δύο αντίθετες φυσικές ροπές είναι αμφότερες προϊόν βιολογικής εξέλιξης και αντικείμενο της εξελικτικής βιολογίας και της βιολογίας της συμπεριφοράς. Από αυτές τις επιστήμες αντλεί αρκετά από τα επιχειρήματά

του και ο Καραγεωργάκης. Όσον αφορά το πρόβλημα της φυσιοκρατικής πλάνης, ο συγγραφέας την χρεώνει μόνο στους βιολόγους «που βλέπουν αποκλειστικά τον εγωισμό στη Φύση και προάγουν αυτήν τη συμπεριφορά στο επίπεδο της ηθικής» (σ. 313). Αν στην παραπάνω πρόταση αντικαταστήσουμε τη φράση «αποκλειστικά τον εγωισμό» με οτιδήποτε άλλο, συνεχίζουμε να έχουμε παράδειγμα φυσιοκρατικής πλάνης. Δεν είναι ούτε ο «εγωισμός» ούτε η αποκλειστικότητά του αυτό που συντελεί στη φυσιοκρατική πλάνη. Η φυσιοκρατική πλάνη έχει να κάνει με α) την ταύτιση μιας απλής φυσικής έννοιας (π.χ., ευχάριστο, γλυκό) με την έννοια «Καλό», β) τη συνεπαγωγή προτάσεων που αφορούν το «δέον» από προτάσεις που αφορούν το «είναι» (π.χ., Οι άνθρωποι συμπαθούν, συνεπώς πρέπει να συμπαθούν) και γ) την πρόταση «ό,τι είναι φυσικό είναι καλό» (*argumentum ad naturam*). Έχοντας τα παραπάνω κατά νου, μπορούμε να πούμε ότι στην περίπτωση των βιολόγων που αναγνωρίζουν τον εγωισμό στη Φύση, αυτοί δεν συναγάγουν το συμπέρασμα ότι *πρέπει* οι άνθρωποι να συμπεριφέρονται εγωιστικά. Παράδειγμα τέτοιου βιολόγου είναι ο Ρίτσαρντ Ντόκινς, ο οποίος λέει «[...] την ίδια στιγμή που υποστηρίζω τον δαρβινισμό ως επιστήμονας είμαι και παθιασμένος αντι-δαρβινιστής όταν πρόκειται για την πολιτική και για το πώς θα πρέπει να διευθύνουμε τις ανθρώπινες υποθέσεις μας».² Αν σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, επικεντρωθούμε στην αλτρουιστική φύση του ανθρώπου και προάγουμε αυτήν τη συμπεριφορά στο επίπεδο της Ηθικής, δεν υποπίπτουμε στη φυσιοκρατική πλάνη; Ο συγγραφέας δίνει έναν παραπάνω (ωφελιμιστικό) λόγο για την υποστήριξη του αλτρουισμού. Κατά τη άποψή του, ακολουθώντας τον Κροπότκιν, ο αλτρουισμός είναι αυτός που ωθεί μια κοινωνία στην πρόοδο (σ. 314). Η πρόοδος όμως της ανθρώπινης κοινωνίας δεν αποτελεί έναν στόχο καθαρά ανθρωποκεντρικό; Επίσης, αν την πρόοδο της κοινωνίας τελικά την ωθεί ένα μείγμα εγωισμού και αλτρουισμού, τότε δεν είναι σωστό να καλλιεργούμε και τις δύο φύσεις; Σκοπός μου εδώ δεν είναι να πω ότι δεν πρέπει να προάγουμε τον αλτρουισμό, αλλά ότι η επιχειρηματολογία του συγγραφέα για την υποστήριξη του αλτρουισμού ως του «δέοντος γενέσθαι» δεν είναι επαρκής.

Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο, ο συγγραφέας προτείνει την καλλιέργεια του αλτρουισμού και της ενσυναίσθησης μέσω της εκπαίδευσης (σ. 319-323). Συμφωνώ απόλυτα ότι η ιδέα της ηθικής καλλιέργειας είναι κομβικής σημασίας, καθώς αυτή βρίσκεται στη βάση κάθε ηθικής συμπεριφοράς και αφορά την ενεργοποίηση και την καλλιέργεια συναισθημάτων που την προωθούν, όπως είναι η ενσυναίσθηση. Ταυτόχρονα, η ηθική καλλιέργεια προετοιμάζει το άτομο να αποδεχθεί ευκολότερα τα λογικά επιχειρήματα μιας ηθικής θεωρίας ή ηθικού συστήματος.³ Πέρα, όμως, από την ανάγκη για ηθική καλλιέργεια, ο Καραγεωργάκης δεν τοποθετείται ως προς το καίριο ερώτημα *γιατί ο άνθρωπος οφείλει να συμπεριφέρεται ηθικά στα άλλα ζώα*; Αναφέρει μόνο ότι, αν θέλουμε να στραφούμε σε μια θεωρία, η πιο κατάλληλη είναι ο οικοφεμινισμός, ο οποίος τονίζει τη σημασία του

² R. Dawkins, *Ο Εφημέριος του Διαβόλου* (μτφρ. Γ. Θεολογίδης· Αθήνα: Τραυλός 2003), σ. 18. Κάτι ανάλογο προτείνει και ο Καραγεωργάκης, όπως είδαμε. Η μόνη διαφορά έγκειται στη διατύπωση, η οποία στην περίπτωση του Ντόκινς είναι πιο σαφής.

³ G. Francione & A. Charlton, *Animal Rights: The Abolitionist Approach* (Exempla Press 2015), σ. 140-141.

συναισθήματος και προσπαθεί να κινητοποιήσει συναισθηματικά τους ανθρώπους (σ. 321). Πράγματι, ο οικοφεμινισμός διαθέτει επιχειρηματολογία που επικεντρώνεται στις σχέσεις μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, προτάσσει τα συναισθήματα και την κινητοποίησή τους, πράγματα πολύ σημαντικά τόσο για την Ηθική όσο και για τον πολιτικό αγώνα του κινήματος για τα δικαιώματα των άλλων ζώων. Ένα από τα βασικά προβλήματα του οικοφεμινισμού, κατά τη γνώμη μου, είναι το γεγονός ότι επιμένει σε διάφορες συνδέσεις που ξεφεύγουν από την απλή αναλογία, όπως η σύνδεση της Φύσης με τη γυναίκα ή του άνδρα με τον κυρίαρχο. Δεν μπορούμε να πούμε ότι η Φύση διακρίνεται μόνο από τη θηλυκή ιδιότητα, επειδή, π.χ., γεννά ή κυριαρχείται, αφού και ο άνδρας είναι αναπόσπαστο μέρος της Φύσης, όπως μέρος της Φύσης είναι και οι σχέσεις κυριαρχίας. Πέρα από την προτίμηση στις παραπάνω συνδέσεις, ο οικοφεμινισμός δεν ασχολείται με τη δικαιολόγηση της Ηθικής, ούτε προσφέρει ένα θεμέλιο για να στηριχτεί ένα κανονιστικό σύστημα. Η Κάρεν Γουόρεν ισχυρίζεται ότι δεν είναι δυνατόν να προσφέρει κάποιος μια ικανή θεμελίωση των ηθικών κρίσεων. Όσον αφορά τους λόγους που πρέπει να φερόμαστε με σεβασμό στη Φύση και στα μέλη της, η Γουόρεν υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι, ακριβώς επειδή είναι «οικολογικοί εαυτοί» (ecological selves) που δημιουργούν σχέσεις και νοιάζονται για αυτούς με τους οποίους σχετίζονται, μπορούν και πρέπει να νοιάζονται για τα ζώα και τη Φύση γενικότερα. Ένας κόσμος στον οποίο οι άνθρωποι νοιάζονται για τη Φύση και τα μέλη της είναι ένας δίκαιος κόσμος.⁴

Στην περίπτωση της Ηθικής για τα άλλα ζώα, η επαρκής δικαιολόγηση ενός ηθικού κανόνα είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι το ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να ανταποκριθούμε είναι το γιατί οφείλουμε να συμπεριφερόμαστε ηθικά στα άλλα ζώα. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα είναι ύψιστης σημασίας και αναγκαία, καθώς δεν φαίνεται να προκύπτει σύντομα μια ευρεία συναίνεση ως προς το ζήτημα, μια και γνωρίζουμε πολύ καλά ότι τα άλλα ζώα συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο επικερδούς εκμετάλλευσης και τα συμφέροντα που εξυπηρετούνται μέσω αυτής είναι πολύ ισχυρά.

Ο συγγραφέας, στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του, επιχειρεί να δει το ζήτημα της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων μέσα από ένα καθαρά πολιτικό πρίσμα. Διατυπώνει την προσωπική του γνώμη για την ανάγκη μιας πολιτικής κατεύθυνσης που πρέπει να ακολουθήσει το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων. Οι αναλογίες που επιστρατεύονται δεν είναι καινοφανείς, όμως είναι σαφείς και επιτυχημένες. Βλέποντας την εκμετάλλευση των άλλων ζώων ως ανάλογη της καταπίεσης και εκμετάλλευσης της γυναίκας από τον άνδρα, του αδύναμου από τον δυνατό, του φτωχού από τον πλούσιο κ.ο.κ., ο συγγραφέας θεωρεί εύλογο το να μπορεί να σταθεί το ζήτημα των άλλων ζώων δίπλα στο ζήτημα του ρατσισμού, του καπιταλισμού κ.ά. και να αφορά τους στόχους ενός σύγχρονου ριζοσπαστικού απελευθερωτικού κινήματος.

---

⁴ K. J. Warren, *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What it is and Why it Matters* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers 2000), σ. 75-76.

Κατά τον συγγραφέα, η κινητοποίηση του κόσμου είναι καθοριστικής σημασίας στην εξέλιξη του αγώνα για την ολική απελευθέρωση των άλλων ζώων. Γι' αυτό άλλωστε, και όπως γίνεται γρήγορα φανερό με την ανάγνωση του βιβλίου του, ο Καραγεωργάκης απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι μόνο στα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Το ευρύ κοινό δεν χρειάζεται να είναι γνώστης των λεπτών φιλοσοφικών προβλημάτων που παρουσιάζονται στις θεωρίες και σκοπός του συγγραφέα φαίνεται να μην είναι η απάντηση σε βαθιά φιλοσοφικά προβλήματα, αλλά περισσότερο εστιάζει στην ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση. Από αυτήν την άποψη, το βιβλίο επιτελεί και με το παραπάνω τον σκοπό του. Όμως ακόμη και έτσι, θεωρώ ότι μπορεί να λειτουργήσει και ως βασικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία ή για την ερευνητική δουλειά μεταπτυχιακών φοιτητών, αφού προσφέρει πληθώρα πληροφοριών για το ζήτημα, παραθέτοντας μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία. Επιπροσθέτως, είναι μια ιδιαίτερα σημαντική προσθήκη στην εγχώρια βιβλιογραφία, η οποία μόλις προσφάτως άρχισε να εμπλουτίζεται.⁵

Δημοσιεύθηκε: 15.5.2020

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Κουντάκη, Δήμητρα: (Βιβλιοκρισία του:) Σταύρος Καραγεωργάκης: *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*. (Αθήνα: Ευτοπία 2019). *Κριτικά* 2020-01, <<http://www.philosophica.gr/critica/2020-01.html>>.

---

⁵ Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τη σημαντική συμβολή τους στη βελτίωση του κειμένου.